

Eesti NSV turistid Soomes aastail 1955–1980

Oliver Pagel

Sissejuhatus

Jossif Stalini valitsusajal oli Nõukogude tavakodanikel keelatud turistina välisriike külastada ning turismi vaadeldi kitsalt sise-riiklikuna – turismi defineeriti kui „sporti“ või „füüsilist tegevust“.¹ Stalini surma järel tugevnesid NSVL-i juhtkonnas jõud, kes pooldasid senisest tihedamat läbikäimist välismaailmaga. Esimesed ettevaatlikud sammud NSVL-i avamisel tihedamaks suhtluseks välismaailmaga astuti juba aastail 1953–1955, kui lõpetati kõige lääneliku vastu võitlemine.² 1954. aastal tekkis uue nähtusena väliturism

ning senine arusaam turismist sulas kokku puhkuse mõistega ja hakkas tähistama ainult riigisisest puhkust.³ Ehkki ametlikult sai NSVL-i uueks ametlikuks poliitiliseks suunaks rahulik kooseksisteerimine, toimus selle varjus konkurents USA ja NSVL-i vahel.

Nõukogude võim nägi, et USA kasutab oma kodanikest turiste välismaal „kultuuri-diplomaatidena“, kelle ülesandeks oli tutvustada ameerikalikku eluviisi, teha propagandat ning luua USA-st kokkuvõttes positiivne kuvand. Ameerika turistidelt oodati, et nad käituksid välismaal viisakalt ning austaksid kohalikke tavasid ja kombeid.⁴ Turismi kui

1965. aastal taasavati laevaliiklus Tallinna ja Helsingi vahel. Esimene laev oli „Vanemuine“. Repro

¹ A. Gorsuch. There is No Place Like Home: Soviet Tourism in Late Stalinism. – *Slavic Review* 2003, nr. 4, lk. 760.

² M. Graf. Kalevipoja kojutulek. 1978. aasta poliitilisest pööripäevast 1988. aasta Suveräänsusdeklaratsioonini. Argo, Tallinn, 2008, lk. 144.

³ O. Pagel. Soome turistid Eesti NSVs aastail 1955–1980. – T. Tannberg (koostaja). Nõukogude Eesti külma sõja ajal. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2015, nr. 23 (30), lk. 279–298, lk. 280.

⁴ K. Osgood. Total Cold War: Eisenhower's Secret Propaganda Battle at Home and Abroad. University Press of Kansas, Kansas, 2006, lk. 218, 246.

propagandistliku vahendi kasutamine andis Nõukogude juhtkonna silmis USA-le eelise psühholoogiliste mõjutusoperatsioonide läbiviimisel, mis võis raskendada NSVL-i uue välispoliitilise sõnumi (uus ja muutunud riik) edastamist kapitalistlikule Läänele. 1955. aastal seati väliturismi üheks eesmärgiks NSVL-i rahvusvahelise staatuse tugevdamine. Tulenevalt USA edust Kremli silmis ning vajadusest jõuda kapitalistlike riikide elanikeni ning neid enda huvides mõjutada tuli nüüd ka NSVL-il lubada oma kodanikke turismireisidele välismaale, kus nad omakorda pidid käituma uuenenud Nõukogude režiimi apologetidena.⁵

Alates 1955. aasta aprillist võimaldati NLKP Keskkomitee otsusega esimestel Nõukogude tavakodanikel reisida turistina raudse eesriide taha.⁶ 1956. aastal leidsid aset ENSV turistide esimesed reised kapitalistlikesse riikidesse, sealhulgas Soome, ning esimesed Soome turistid saabusid Tallinna. 1959. aastal asutati Tallinnas Üleliidulise Aktsiaseltsi Inturist osakond, mis tegeles väliturismi arendamisega liiduvabariigis: ENSV turistide saatmine välismaale ning välituristide vastuvõtt ja teenindamine kohapeal.⁷

Käesoleva artikli eesmärgiks on leida vastused järgmistele uurimisküsimustele: millistel NSVL-i (ENSV) kodanikel oli lihtsam turistina raudse eesriide taha reisida ja millistel kodanikel osutus keeruliseks, kui mitte lausa võimatuks loa saamine välisõiduks? Kas ja mil määral kasutas valitsev režiim välisuusikuid mõjutusvahendina kodanike ideoloogilise meelsuse tagamiseks ja kuulekuse kindlustamiseks ning kas nimetatud *modus operandi* t võib pidada lõppkokkuvõttes eesmärgipäraseks? Kas ENSV-st Soome reisinud turistide arv püsis stabiilsena või toimusid selle aja jooksul

kvantitatiivsed nihked? Artikkel on ajaliselt piiritletud aastatega 1955 kuni 1980 – NLKP KK otsusest Moskva olümpiamängude Tallinna purjespordiregatiini. 1980. aasta oli märgiline veel sellegi poolest, et Soome ja ENSV vahelisel laevaliini alustas kurseerimist uus ja moodne alus „Georg Ots“ ning kaks aastat varem EKP esimeseks sekretäriks saanud Karl Vainole hakkasid muret valmistama turistina kapitalistlikke riike külastavad Eesti elanikud.⁸

Eesti lähiajaloo uurimisel on väliturismiga seonduv temaatika senini vähest tähelepanu pälvinud, mistõttu võib ENSV turistide viibimist Soomes külma sõja perioodil pidada meie ajalookirjutuse üheks „valgeks laiguks“. Nõukogude väliturismi ajalugu on tervikuna alles noor ja teaduslike materjalidega vähe kaetud uurimisvaldkond.⁹ Autor on käesoleva artikli koostamisel tuginenud seni harva kasutatud Rahvusarhiivi materjalidele, millest väärtuslikku ja huvitavat ainet pakuvad ametiühingute kesknõukogu fond (R-1040) ning ENSV KGB väljasõidutoimikute kollektsioon (136SM) ja lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon (130SM).

Väheste võimalus

Nõukogude väliturism oli algusest peale selgelt elitaarse iseloomuga – kapitalistlikke riike külastavad Nõukogude turismigrupid koosnesid valdavalt suurema sissetulekuga, kõrgemasse sotsiaalsesse klassi kuuluvatest või prominentsete eluvaldkondade esindajatest: tehnilised eksperdid (arhitektid, insenerid, tehnikud); haridustöötajad (õpetajad, õppejõud, teadustöötajad); arstid ja mitmesugused teenistujad (ametnikud, partei- ja ametiühingu ning komsomoli funktsionärid).

⁵ Vt. lähemalt allpool.

⁶ A. Gorsuch. All this is your world. Soviet tourism at home and abroad after Stalin. Oxford University Press, Oxford, 2011, lk. 13.

⁷ Eesti Riigiarhiiv (ERA), f. R-2347, n. 3, s. 1068, l. 8: Väliturismist Eesti NSV-s (ENSV Teaduste Akadeemia majandusinstituudi aruanne aastast 1971), dateerimata.

⁸ T. Vahter. Karuks istus vangitornis... 1980 – aasta, mis raputas Eestit. Hea Lugu, Tallinn, 2015, lk. 156.

⁹ B. Tondera. „Like Sheep“? Disobedience among Soviet tourists travelling abroad. – Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung 2014, nr. 24, lk. 21.

sionärid).¹⁰ Seevastu Nõukogude ühiskonna jaoks kahe märgilise sotsiaalse klassi, tööliste (sinikraed) ja talupoegade (kolhoosnikud) esindatus jäi väheseks. See tendents püsis muutumatuna, ja seda hoolimata Moskva pidevast nõudest tõsta tööliste ja venelaste hulka välismaale siirduvate turistide hulgas.¹¹ Saksa ajaloolane Benedikt Tondera märgib õigustatult, et „välisturismi puhul pöörati Nõukogude elanikkonna klassistruktuur seega teataval määral pea peale“.¹²

Fakt, et välisriikidesse reisivates Nõukogude turismigruppides domineerisid mitte-töölisklassi esindajad, oli esmajoones tingitud kolmest asjaolust: välisreiside maksumus, isiklikud tutvused ning poliitilised kaalutlused. Vaatleme neid asjaolusid järgnevalt allpool lähemalt.

1) **Välisreiside kallidus.** 1950.–1960. aastatel said endale välisreise lubada esmajoones privilegeeritud ja jõukamad inimesed. Et tööliste ning iseäranis kolhoosnike sissetulek oli väike ja elamiskulud suured, polnud neil piiri taha reisimiseks piisavalt raha, välistuusik jäi paljudele esialgu kättesaamatuks unistuseks. Ehkki intellektuaalide palk ei olnud tööstustöölise omast suurem, oli esimestel võimalik lisatööga raha juurde teenida, pakudes näiteks teenust konsultandi, tõlkija või eraõpetajana ning võimalusel vabu tube välja üürides.¹³

2) **Tutvused.** Privilegeeritud kodanikel olid tutvused (*blat*) partei ja ametiühingute ametnikega, kes kodanike reisiavaldusi läbi

vaatasid ning otsustasid, kes võis välismaale reisida ja kes mitte. Tutvused tähendasid reeglina ka paremat informeeritust välisreisivõimalustest. Selles osas oli linnaelanikel maainimeste ees eelis.¹⁴ Nii näiteks külastas 1967. aastal kapitalistlikke ja sotsialistlikke riike kokku 2120 ENSV turisti, kellest 1301 olid pärit Tallinnast, 176 Tartust, 121 Kohtla-Järvelt, 58 Narvast ning 57 Pärnust. ENSV 15 maapiirkonnast sai turismituusiku kõigest 427 isikut.¹⁵ Maapiirkondadest domineerisid Harju, Tartu ja Pärnu rajoon, viimaseid kohti jagasid Valga, Rapla ja Hiiu rajoon;¹⁶

3) **Poliitilised kaalutlused.** 1955. aastal sätestatud põhimõtte kohaselt oli Nõukogude välisturismi üheks peamiseks eesmärgiks Stalini-järgse NSVL-i uue positiivse rahvusvahelise kuvandi müümine ja selle kinnistamine. See oluline ja vastutusrikas ülesanne usaldati Nõukogude välisturistidele, kes pidid välismaal olles käituma „kultuuri-diplomaatidena“. Erinevalt aga USA turistidest, kellele jäeti vabad käed ameerikaliku eluviisi propageerimisel välisriikides, nõuti Nõukogude turistidelt kohustuslikus korras ette kirjutatud stsenaariumi järgimist – nad pidid demonstreerima oma vastsaadud õigusi ja vabadusi, mis Stalini valitsusajal olid puudunud või alla surutud, ning esindama sedakaudu sotsialismi inimlikku palet.¹⁷ Nõukogude välisturism pidi kasvatama Nõukogude kodanike „proletaarset internatsionalistlikku vaimsust“ (ehk Nõukogude identiteedi tugev-

¹⁰ A. Gorsuch. *Time Traveller. Soviet Tourists to Eastern Europe.* – A. Gorsuch and D. Koenker (eds.). *Turizm. The Russian and East European tourist under capitalism and socialism.* Cornell University Press, London, 2006, lk. 210; B. Tondera. *Der sowjetische Tourismus in den Westen unter Nikita Chruščev 1955–1964* – *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 2013, nr. 61, lk. 43–64, 49.

¹¹ Niisuguseid deklaratiivseid avaldusi hakati tegema juba 1950. aastate teisest poolest, kuid 1980. aastate alguseks polnud olukord oluliselt muutunud. Vt. nt.: ERA, f. R-1040, n. 5, s. 138, l. 119: NSVL-i ametiühingute kesknõukogu turismi-ekskursiooni kesknõukogu juhataja B. Pištšikevitš liiduvabariikide ametiühingute nõukogu esimeestele, 26.01.1957.

¹² B. Tondera. *Der sowjetische Tourismus*, lk. 49.

¹³ A. Gorsuch. *All this is your world*, lk. 84.

¹⁴ Probleemile juhiti tähelepanu juba 1958. aastal. – ERA, f. R-1040, n. 5, s. 188, l. 157: NSVL-i ametiühingute kesknõukogu turismi-ekskursiooni kesknõukogu juhataja asetäitja V. Orfanitški ENSV Ametiühingute Nõukogu esimehele L. Illisonile, 31.01.1958.

¹⁵ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 689, l. 13: ENSV Ametiühingute Nõukogu presiidiumi otsus, 08.02.1968.

¹⁶ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 609, l. 90–91: P. Neeroti ülevaade EKP KK-le turistide suunamisest välismaale 1967. aastal ametiühingute liinis, 02.12.1967.

damine), propageerima „nõukogude rahva saavutusi kommunismi ülesehitamisel“ (ehk NSVL-i positiivse kuvandi propageerimine välismaal), „tugevdama sõprust välisriikide rahvastega“ ning „aitama tundma õppida välismaist teadust ja tehnikat“ (ehk tööstus-spionaaž).¹⁸

Kapitalistlikke riike külastavatelt Nõukogude kodanikelt oodati seega sihtriigis head käitumist ning nad pidid üles näitama kõrgeid moraalseid standardeid ja poliitilist teadlikkust juhuks, kui välismaalane küsib poliitilise tagamõttega või provokatiivseid küsimusi eesmärgiga mustata NSVL-i rahvusvahelist mainet.¹⁹ Nõukogude režiim oli haritlaste ärakasutamise harjunud, sest arvati, et nad suudavad Nõukogude süsteemi lihtsas kontekstis ära seletada nii, et nende antud vastused veenavad oma kindluse ja motiveeritusega isegi haritud inimesi. Kuna Nõukogude turistid pidid olema võimelised arendama vestlust haritud Lääne inimestega, siis mängis välismaale saadetavate turistide valikul olulist rolli nende hariduslik ja sotsiaalne taust ning oskus orienteeruda poliitilistes küsimustes.²⁰ (Vt. lähemalt teine peatükk.)

ENSV-st lähtunud välisturism (sh. Soome) ei erinenud kuidagi eelkirjeldatust (vt. tabel 1). Nii näiteks sõitsid 1958. aasta veebruaris Soome 10-päevasele turismireisile 25 ENSV kodanikku, kellest üks oli kolhoosnik ning ülejäänud olid teenistujad ja spetsialistid. Töölised puudusid.²¹ 1968. aasta suvel viibis Soomes 35 ENSV turisti, kellest 31 olid

teaduse ja hariduse valdkonna teenistujad.²² Juulis 1973 oli Soomet külastava turismigrupi koosseisus (34 isikut) 12 pedagoogi, 5 teadurit, 10 teenistujat-ametnikku, kuid ainult 7 töolist ja ei ühtegi kolhoosnikku.²³ Juunis 1980 külastas Soomet 35 ENSV turisti, kellest 14 olid meditsiinivaldkonna töötajad ning 15 riigiasutuste teenistujad.²⁴

1970. aastate teisel poolel püüdis EKP koos kohaliku KGB-ga astuda samme Soome sõitvate turismigruppide sotsiaalse ja rahvusliku koosluse „parendamiseks“. Nõuti, et turistide seas oleks senisest rohkem proletarset elementi (töölisi, kolhoosnikke), samuti tuli tõsta venelaste, komnoorte ja parteilaste osakaalu. EKP KK info kohaselt oli 1975. aastal Soome sõitvates turismigruppides vaid 17,2% töölisi, mis liiduvabariigi juhtkonna silmis andis põhjust nuriseda. Venelaste osakaal Soome sõitvates turismigruppides oli tagasihoidlik ning nende arvukuse mehaaniline suurendamine osutus kohalike võimumeeste üllatuseks keeruliseks ülesandeks, sest venelasi ei huvitanud sõit Soome. Venelased olid pigem nõus sõitma Ungarisse, Tšehhoslovakkiasse ja Bulgaariasse. Positiivsema pildi saamiseks ning statistiliste näitajate parandamiseks hakati turismigruppidesse lisama vene nimega inimesi, kes olid tegelikult eestlased või siis eestistunud venelased. EKP püüdlused tõsta turismigruppide kvaliteeti jäid viljatuks ning nende koosseisus domineerisid edasi valgekraed ja eliidi esindajad.²⁵

¹⁷ B. Tondera. Der sowjetische Tourismus, lk. 44.

¹⁸ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 1619, l. 11: ENSV Ametiühingute Nõukogu otsus nr. 80-5, 08.01.1976.

Nii näiteks märkis juba 1957. aastal Soomet külastanud ENSV turist oma kirjas selle kohta järgmist: „Käesolevaga tahan avaldada Teile tänu, et andsite mulle võimaluse möödunud aastal külastada turistina Soomet. Nüüd saan igapäevase projekteerimise töö juures aru, et ma ei olnud ainult turist, vaid leidsin ka palju kasulikke meie ehitustegevuses rakendamiseks. Kuid mitme Soome ehituse juures oleks tahtnud kauemini peatuda ja põhjalikumalt uurida, ohverdades selleks mõne ringsõidu.“ – ERA, f. R-1040, n. 5, s. 138, l. 159: Lembit L-i kiri ENSV Ametiühingute Kesknõukogule, 26.01.1957.

¹⁹ A. Golubev. Neuvostoturism ja läntisen kulutuskuultuurin kohtaaminen Suomessa. – Historiallinen Aikakauskirja 2011, nr. 4, lk. 421.

²⁰ A. Gorsuch. All This is Your World, lk. 110.

²¹ ERA, f. R-1040, n. 5, s. 162, l. 1–3: Nimekiri Soome suunduvatest turistidest, 20.01.1958.

²² ERA, f. R-1040, n. 13, s. 689, l. 109: Grupijuhi N. Zahharova aruanne sõidust Soome, dateerimata.

²³ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 1234, l. 121: Grupijuhi aruanne sõidust Soome.

²⁴ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 2160, pagineerimata: Grupijuhi V. Ivanovi aruanne sõidust Soome, 20.06.1980.

²⁵ M. Graf. Kalevipoja kojutulek, lk. 160.

Tabel 1: Välismaale reisinud ENSV turistide sotsiaalne staatus 1970–80²⁶

Aasta	Välismaale* reisinud ENSV turistide sotsiaalne staatus		
	Töölised (sinikraed)	Valgekraed	Kolhoosnikud
1970	210	674	41
1971	258	603	16
1972	410	635	18
1973	208	522	54
1974	290	693	78
1975	351	648	102
1976	341	592	121
1977	335	587	77
1978	337	625	73
1979	352	628	67
1980	344	564	56
KOKKU	3436	6771	703

* Kapitalistlikud lääneriigid ning kolmanda maailma riigid

Perioodil 1956–1980 külastas Soomet kokku 9698 ENSV turisti (vt. tabel 2). Soome-suunalises väliturismis toimus kvantitatiivne kasv 1960. aastate teises pooles. Selle võis tingida 1965. aastal avatud Tallinna ja Helsingi vaheline otselaevavähendus, mis kiirendas kahe maa vahelist transpordiühendust – reis Tallinnast Helsingisse kestis nüüd kolm ja pool tundi.²⁷ Kui laevaliini avamise eelsel aastal reisis Soome 150 turisti, siis järgmiseks aastaks oli nende arv suurenenud juba 363 inimeseni. 1968. aastal vähenes reisijate hulk võrreldes eelneva aastaga rohkem kui 250 inimese võrra. Tagasilangus oli paljuski põhjustatud Praha kevade sündmustest, millele Soome avalikkus (eriti noored) teravalt reageeris.²⁸ Järgmisel aastal kasv taastus. Üle poole kapitalistlikke riike külastanud ENSV turistidest

reisis külma sõja perioodil just Soome.²⁹

Kui 1970. aastate alguseks kujunes välja Soome massiturism ENSV-sse ning Tallinnast sai välituristide külastatavuselt kolmas linn NSVL-is³⁰, siis Eesti-suunalist massiturismi Soome ei lastud tekkida ning Eesti reisijate arvukust hoiti kontrolli all.³¹ Selle tingisid kaks põhjust:

1) **majanduslikud:** turistide saatmisega välismaale kaasnesid kulud (broneeringud hotellides, giiditeenused), mis tuli riigil tasuda välisvaluutas. NSVL oli aga pidevas sõltuvuses välisvaluutast, sest Nõukogude rubla polnud maailmaturul vabalt konverteeritav väärtus ning riik ei soovinud nappe välisvahendeid turismile kulutada³²;

2) **poliitilised:** režiim kasutas välisreise kodanikes ideoloogilise kuulekuse kasvata-

²⁶ Tabel koostatud: ERA, f. R-1040, n. 13, s. 876, l. 30; f. R-1040, n. 13, s. 987, l. 125; f. R-1040, n. 13, s. 1108, l. 77; f. R-1040, n. 13, s. 1232, l. 101; f. R-1040, n. 13, s. 1481, l. 126; f. R-1040, n. 13, s. 1619, l. 104; f. R-1040, n. 13, s. 1775, l. 125; f. R-1040, n. 13, s. 1941, l. 225; f. R-1040, n. 13, s. 2048, l. 175; f. R-1040, n. 13, s. 2157, l. 132.

²⁷ O. Pagel. Tulus äri Moskvale: valuuta teenimine Soome väliturismilt Eesti NSV-s aastatel 1965–1980. – Ajalooline Ajakiri 2015, nr. 1/2 (151/152), lk. 163, 175. Enne laevavähenduse sisseseadmist tuli Soome reisida maad mööda kas rongi või bussiga Leningradi kaudu.

²⁸ Samas, lk. 163–164.

²⁹ G. Dolženko. Istorija turizma v dorevoljucionnyj Rossii i SSSR. Izdatel'stvo Rostovskogo universiteta, Rostov, 1988, lk. 154.

³⁰ O. Pagel. Tulus äri Moskvale, lk. 164.

³¹ M. Graf. Kalevipoja kojutulek, lk. 160.

³² B. Tondera. Der sowjetische Tourismus, lk. 49.

miseks – välismaale sõita soovivate isikute arv ületas igal aastal märgatavalt olemasolevate välistuusikute hulka.³³ ENSV juhtkond oli sellest asjaolust teadlik.³⁴

Tabel 2: Soome reisinud ENSV turistid³⁵

Aasta	Välismaale* reisinud ENSV turistid kokku	Sellest Soome reisinute osakaal
1956	241	129
1957	245	85
1958	256	96
1959	222	72
1960	227	122
1961	121	64
1962	32	32
1963	127	127
1964	262	150
1965	482	363
1966	913	756
1967	852	703
1968	950	451
1969	866	630
1970	925	590
1971	877	500
1972	1063	675
1973	787	375
1974	1061	555
1975	1101	530
1976	1057	500
1977	1005	501

1978	1043	540
1979	1049	570
1980	966	582
KOKKU	16 730	9698

* Kapitalistlikud lääneriigid ning kolmanda maailma riigid

Välistuusiku saamise kadalipp

Nõukogude Liidus (sh. ENSV-s) saadeti enamik turiste välismaale ametiühingute organisatsiooni kaudu, kes oli vastutav turistide valiku ning turismigruppide komplekteerimise eest. Riiklik reisiagentuur Inturist ja selle 1959. aastal asutatud Tallinna osakond tegelesid välisreiside logistilise poole korraldamisega (piletite ost, hotellide broneering, suhtlemine välismaiste turismifirmadega, valutavahetus).³⁶

Vastavalt kinnitatud plaanile jaotas Moskva järgmise aasta välistuusikud liiduvabariikide vahel välja jooksva aasta teises pooles: NSVL-i ametiühingute kesknõukogu presiidiumi määrusega fikseeriti tuusikute koguarv ja nende jagunemine liiduvabariikide tasandil sotsialistliku ja kapitalistliku bloki maade vahel, määruse lisas nr. 2 täpsustati tuusikute jagunemine konkreetsete sihtriikide lõikes koos reisi toimumise aja (kuu) ja kestvusega (päevades).³⁷ Liiduvabariikide ametiühingute nõukogud esitasid jooksva aasta kevad-suvel Moskvale omapoolsed ettepanekud, kui palju

³³ I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Umara, Tallinn, 1996, lk. 196.

Nii näiteks märkis ENSV Ametiühingute Nõukogu 1976. aastal: „Kuid senini ametiühingu organisatsioonid veel ei suuda rahuldada kõigi soovijate taotlusi. Sõita soovijate arv turismimatkadele välismaale edendab tunduvalt võimalused.“ – ERA, f. R-1040, n. 13, s. 1619, l. 94; ENSV Ametiühingute Nõukogu välisrurismiosakonna vastused seltsimeestele Rossile, Malkenile, Kajarile, Reimannile, dateerimata.

³⁴ Vt. nt. Karl Vaino ettekannet EKP KK XV pleeniumil 10.07.1979 – T. Vahter. Karuks istus vangitornis, lk. 156.

³⁵ Tabel koostatud: ERA, f. R-1040, n. 5, s. 138, l. 27–28, 57, 155; f. R-1040, n. 5, s. 188, l. 9–10; f. R-1040, n. 13, s. 257, l. 42; f. R-1040, n. 13, s. 264, l. 29; 53–54; f. R-1040, n. 13, s. 271, l. 51–52; f. R-1040, n. 13, s. 277, l. 74–75; f. R-1040, n. 13, s. 408, l. 69–70; f. R-1040, n. 13, s. 474, l. 77; f. R-1040, n. 13, s. 543, l. 88; f. R-1040, n. 13, s. 609, l. 105; f. R-1040, n. 13, s. 779, l. 37; f. R-1040, n. 13, s. 876, l. 6; f. R-1040, n. 13, s. 987, l. 66; f. R-1040, n. 13, s. 1108, l. 3; f. R-1040, n. 13, s. 1232, l. 8; f. R-1040, n. 13, s. 1341, l. 5; f. R-1040, n. 13, s. 1481, l. 8; f. R-1040, n. 13, s. 1619, l. 7; f. R-1040, n. 13, s. 1775, l. 11; f. R-1040, n. 13, s. 1941, l. 25; f. R-1040, n. 13, s. 2048, l. 8; f. R-1040, n. 13, s. 2157, l. 8.

³⁶ Vt. nt.: ERA, f. R-1040, n. 13, s. 689, l. 12–13; ENSV Ametiühingute Nõukogu presiidiumi otsus, 08.02.1968; f. R-1040, n. 13, s. 1234, l. 118; grupijuht T. Halliku ettekannet Soome, dateerimata.

³⁷ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 1232, l. 3–5; presiidiumi määrus nõukogude turistide välismaale suunamise plaanist 1973. aastal, 12.12.1972.

tuleks järgmiseks aastaks välistuusikuid eraldada, milliseid riike need hõlmaksid ja millal oleks reise toimumise ajavahemik.³⁸ Moskva võttis liiduvabariikidest saabunud ettepanekud aluseks oma keskse plaani koostamisel, kuid jättis endale õiguse neisse korrekture teha.³⁹

Pärast Moskva kinnitatud plaani saamist otsustas sinne ametiühingute nõukogu turismituusikute täpsema jagunemise meditsiini, kultuuri, hariduse, kaubanduse ja tööstuse vabariiklike ametiühingute komiteede vahel.⁴⁰

Inimestele jagati välistuusikuid töökohtadel ametiühingu liinis. Pärast tuusikute eraldamist asutusele teavitati sellest sealseid töötajaid ning need võisid hakata esitama ametiühingu allorganisatsioonile avaldusi sõiduks välismaale turismigrupi koosseisus. Avalduses põhjendati ja motiveeriti oma sobivust välisõiduks ja märgiti ära riik, mida taheti külastada. Lisaks avaldusele tuli esitada ankeet, tervisetõend ning välispassi fotod.

Venekeelse ankeedi näol oli tegemist mitmeleheküljelise küsimustikuga, mis puudutas tööalast tegevust, perekondlikke suhteid,⁴¹ varasemaid karistusi, võõrkeelte oskust, eelnevaid välismaal viibimisi, välisriikides elavaid sugulasi ning seda, kas isik või tema tuttavad olid olnud Teises maailmasõjas vangis või interneeritud.⁴²

Tervisetõendi väljastas arst ning sellega kinnitati, et isik on terve ja füüsiliselt võimeline välismaale sõiduks. Nõutavad välispassi fotod pidid olema kindlas formaadis, hea kvaliteediga ning keelatud oli teha pilte maikas, pidžaamas või sõjaväevormis.⁴³

Eelnimetatud dokumentidele lisati tööko-

hast iseloomustus-soovitus, mis pidi andma täieliku ülevaate kodaniku tööalasest ja ühiskondlikust tegevusest, käitumisest ning moraalsest palgest – oluline oli välja tuua, et seltsimees on aus tööinimene, truu abikaasa, ei pruugi ülemäära alkoholi ega liiderda, on poliitiliselt teadlik ja kodanliku ideoloogia suhtes immuunne.⁴⁴ Iseloomustuse pidi allkirjastama töökoha juhtkond: asutuse direktor, partei algorganisatsiooni sekretär ning ametiühingu esimees. Kui turist plaanis reisida kapitalistlikku Läände või DDR-i, oli vaja soovitusele saada ka partei rajoonikomitee nõusolek.⁴⁵ Viimane võis isiku iseloomustuse kas kinnitada või tagasi lükata.⁴⁶

Millise põhimõtte alusel töökohtades turismituusikud inimeste vahel ära jagati, pole teada, kuid selle saamine ja sõitjate nimekirja arvamine oli kahtlemata suur isiklik õnn ja kordaminek. Siiski olid turismituusikute jagamisel asjaolud, mida asutuse juhtkond arvesse võttis ja mis nende väljaandmist mõjutada võisid: positsioon töökohal; varasemad välisõidud ja käitumine reisel; vallalisus ning tervislik seisund.

1) **Positsioon töökohal.** Tulenevalt eelkirjeldatud ideoloogilistest suunistest (Nõukogude turist välismaal kui „kultuuri diplomaat“) oli eelisõigus asutuse enda juhtkonnal, partei ja ametiühingu aktiivil, lööktöolistel, ratsionaliseerijatel ning ühiskondlikult aktiivsetel ja spordis silma paistnud inimestel.⁴⁷ Oluline oli, et inimene poleks rumal ega poliitiliselt ebaküps. ENSV Ülemnõukogu väliskomisjoni otsuses rõhutati: „...pidada välismaale sõitvate turistide gruppide komplekteerimisel edaspidi

³⁸ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 1232, l. 33–36: ENSV Ametiühingute Nõukogu esimees L. Lentsman NSVL-i ametiühingute turismi ja ekskursiooni kesknõukogu esimehele A. Abukovile, 21.05.1973.

³⁹ Samas, l. 35: ENSV Ametiühingute Nõukogu esimees L. Lentsman NSVL-i ametiühingute turismi ja ekskursiooni kesknõukogu esimehele A. Abukovile, 21.05.1973; f. R-1040, n. 13, s. 1341, l. 5: presiidiumi määrus nõukogude turistide välismaale suunamise plaanist 1974. aastal, 07.12.1973.

⁴⁰ ERA, R-1040, n. 13, s. 1341, l. 9: ENSV Ametiühingute Nõukogu presiidiumi määrus nr. 40, 27.12.1973.

⁴¹ Ära pidi märkima ema-isa, õe-venna ning abikaasa ja laste andmed.

⁴² ERA, f. R-1040, n. 5, s. 138, l. 114–115: NSVL-i ametiühingute kesknõukogu sekretär G. Kovaljov ENSV ehitustöölise ametiühingu nõukogu esimehele, 12.03.1957.

⁴³ Sealsamas.

⁴⁴ M. Graf. Kalevipoja kojutulek, lk. 152.

⁴⁵ ERA, f. R-1040, n. 5, s. 138, l. 115.

⁴⁶ M. Graf. Kalevipoja kojutulek, lk. 152.

⁴⁷ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 2052, l. 110: Grupijuhi T. Osuli aruanne sõidust Soome, 31.10.1979.

veelgi hoolikamalt silmas vajadust anda välisriikide külastamise võimalus eelkõige tootmise ja ühiskondliku töö eesrindlastele, ideeliselt ja moraalselt kindlatele, sotsiaalselt aktiivsetele ning laia silmaringiga töötajatele, kes on suutelised väärikalt esindama Nõukogudemaad raja taga, olema nii sõnades kui ka tegudes sotsialistliku elulaadi ning rahvaste sõpruse aktiivsed propageerijad.⁴⁸

Enne välismaale sõitu pidid kõik turistid läbima kohustuslikus korras mitmepäevase instruktaazi selle kohta, mida kujutas endast külastatav sihtriik (majanduslik-poliitiline olukord), milline on Nõukogude turistile kohane käitumisviis (koos tollireeglite tutvustamisega)⁴⁹ ja kuidas anda ilmekate ning eluliste näidete varal usutav ülevaade „kogu NSV Liidu ja meie vabariigi edusammudest majanduse, teaduse ja kultuuri arendamisel ning rahva heaolu tõstmisel, rahu ja rahvaste julgeoleku kindlustamisel“⁵⁰.

2) **Varasemad välissõidud.** Arvesse võeti, kas isik oli varem turismigrupi koosseisus välisriike külastanud – kui töötaja oli eelnevatel aastatel juba viibinud kapitalistlikes riikides, siis oli tõenäosus uue välissõidutuusiku saamiseks väike. Reeglite kohaselt pidi sotsialistlikesse Ida-Euroopa riikidesse reisinud turist kaks aastat ootama, enne kui ta uuesti välisreisile lubati; kapitalistlike riikide puhul oli ooteajaks vähemalt kolm aastat.⁵¹ Nõudest oli võimalik mööda vaadata ning see sõltus inimese positsioonist kollektiivis

ja suhetest juhtkonnaga. 1968. aastal märkis ENSV ametiühingute juhtkond kriitiliselt, et „ilma igasuguse piisava aluseta suunatakse aastast-aastasse ekskursioonidele välismaale ühtesid ja samu inimesi“⁵². ENSV Ametiühingute Nõukogu esimees perioodil 1959–1971 Paul Neerot külastas Soomet 1959., 1961. ja 1963. aastal; 1965. aastal reisis ta Islandile, 1968 viibis Irimaal ning järgmisel aastal juba Jaapanis.⁵³

3) **Käitumine reisidel.** Raskendava asjaloluna läks arvesse, kas varem välismaal turistina viibinud isiku käitumine oli reisi kestel olnud eeskujulik ning kas oli esinenud tollireeglite rikkumisi, lubamatu kauba NSVL-i või NSVL-ist ületoomise katseid. Kui inimene tabati salakauba ülevedamiselt, võidi talle halvemal juhul ametiühingute nõukogu või (tema mõjutusel) töökollektiivi poolt määrata lisaks juba varem tollis vormistatud trahvile⁵⁴ järgneviks viieks kuni kümneks aastaks välismaale sõidu keeld. Eriti raske rikkumise korral ootas ees vallandamine.⁵⁵ Asutuse juhtkond, kes oli soovitanud rikkumisega vahele jäänud kolleegi sõiduks välismaale, võis ise probleemidesse sattuda (kuni töölt vallandamiseni)⁵⁶ või siis viis töötaja tõsisem libastumine välismaal olukorran, kus terve asutus või töökollektiiv jäeti ilma õigusest välistuusikutele: „Selline mõtlematu viga⁵⁷ ühe isiku poolt võib teistelt kollektiivi liikmetelt võtta võimaluse turismituusiku saamiseks, aga nende soovijaid on meil palju.“⁵⁸

⁴⁸ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 1775, l. 67: ENSV Ülemnõukogu väliskomisjoni otsus ENSV Ametiühingute Nõukogu tööst väliturismi organiseerimisel, 20.04.1977.

⁴⁹ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 2157, l. 41: Grupijuhil M. Roosi aruanne sõidust Soome, 06.05.1980.

⁵⁰ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 1775, l. 67.

⁵¹ Seda tingis välistuusikute vähesus ning režiimi soov vältida liigsete tutvuste ja kontaktide tekkimist Nõukogude turistidel kapitalistliku riigi kodanikega. – M. Graf. Kalevipoja kojutulek, lk. 161.

⁵² ERA, f. R-1040, n. 13, s. 689, l. 13: ENSV Ametiühingute Nõukogu presiidiumi otsus, 08.02.1968.

⁵³ ERA, f. R-1, n. 2k, s. 350, l. 5: Paul Neeroti isiklik toimik.

⁵⁴ Kui rikkumise avastas Nõukogude toll, vormistati trahv rublades, kui vahele jäädigi aga Soome poolel, tuli trahv tasuda Soome markades. Valuutas vormistatud trahv röövis suure osa turisti vahetusrahast. – ERA, f. R-1040, n. 13, s. 2160, l. 94: Grupijuhil L. Marki aruanne sõidust Soome, 21.10.1980.

⁵⁵ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 2157, l. 110: Väljavõtte komisjoni protokollist seoses tollireeglite rikkumise arutamiseiga Kohtla-Järve kaevuri G. L-i osas sõidul Soome, 08.09.1980; f. R-1040, n. 13, s. 2048, l. 150: Koeru sovhoosi direktor ENSV Ametiühingute Nõukogule, 26.12.1979, l. 150.

⁵⁶ M. Graf. Kalevipoja kojutulek, lk. 152.

⁵⁷ Isik jäi Soome tollile vahele alkoholi salajase ülevedamise katses.

⁵⁸ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 1941, l. 147: Kohtla-Järve mehhaniseeritud ehituskolonnri esimees N. Drjabova ENSV Ametiühingute Nõukogule, 11.09.1978.

NSVL-s oli kirjutamata seaduseks, et iga Nõukogude asutus vastutas enda välismaale reisinud töötajate eest. Sobimatu käitumine reisi ajal võis seega tõsiselt häirida kollektiivisisesid suhteid.⁵⁹ Mais 1978 informeeriti Viru hotelli direktorit, et tema töötaja portjee Hilma S. „käitus turismireisil Soome ebamoraalselt: ilma grupijuhil loata eemaldus ta kaheks päevaks Helsingis grupi koosseisust, veetis hotellis aega võõra soome mehega, kellega napsutas“.⁶⁰ Hotelli direktor teavitas ametiühingute nõukogu küsimuse lahendamiseks: „Vastuseks Teie kirjale nr. 10/1410 31.05.78. teatame, et hotelli „Viru“ töötaja S. Hilma käitumist on arutatud kollektiivi koosolekul [– – –] Arvesse võttes asjaolu, et hotelli administratsioon ei saa võimaldada S. Hilmal töötada tema madala teadlikkuse tõttu portjee ametikohal, otsustas viimane lahkuda hotelli „Viru“ teenistusest alates 12. juunist 1978. aastast.“⁶¹

1976. aasta juunis aga teavitas ametiühingute nõukogu Tartu linnavalitsust nende töötaja Nõukogude turistile ebakohasest käitumisest Soomest kodumaale naasmisel: „25. kuni 30. maini k. a. viibis turistina Soomes Tartu Linna Ehitus- ja Remondivalitsuse töötaja Aare K.“⁶² Saabumisel A. K-l avastati ja konfiskeeriti Tallinna tolli ametnike poolt pornograafilise sisuga ajakiri. Enne väljasõitu Soome A. K hoiatati pornograafilise iseloomuga väljaannete Nõukogude Liitu sissetoomise keelust. Sellise käitumisega A. K rikkus jämedalt tolli eeskirju ning ei õigustanud oma kollektiivi usaldust, kes teda Soome ekskur-

sioonile soovitasid. Palume arutada A. K ebaväärikat käitumist kollektiivi koosolekul ning tulevikus tõsisemalt suhtuda kandidaatide valikusse, keda väliturismi sõitudele soovitakse. Arutelu tulemustest palume informeerida Eesti NSV Ametiühingute Nõukogu.“⁶³

Kergemal juhul avaldati töökohas ühiskondlikku laimust, hoiatati, noomiti või määrati parteiline karistus koos otsuse edastamisega teadmiseks ENSV Ametiühingute Nõukogule.⁶⁴ Siiski polnud reeglid kivisse raiutud ning nõukogude ühiskonnale iseloomulikult sõltus palju isiklike tutvuste olemasolust. Seejärel esines juhtumeid, kus inimesed, kes olid varasemal turismireisil Soome rikkumistega vahele jäänud ja/või kelle suhtes kehtis veel eelnev karistus, said uuesti loa sõiduks Soome või mõnda muusse lääneriiki.⁶⁵

4) **Vallalisus.** Vallalistel töötajatel oli keeruline tuusikut saada. Tegemist oli paljuski julgeolekualase kaalutlusega – kui perekonnainimene võis välismaal viibides ära hüpata, sai KGB tema kodumaale jäänud abikaasat ning lapsi survestama hakata ning neile ebameeldivusi valmistada. Sellest tulenevalt ei lubatud kunagi abielupaaridel või perekondadel korraga välismaale sõita, keegi pidi alati koju „pandiks“ jääma. Hirm lähedaste käekäigu pärast oli hoob välismaal viibivate Nõukogude turistide ideoloogilise kindlameelsuse tagamiseks ning nende kodumaale naasmiseks. Et vallalistel oli võrreldes perekonnainimestega vähem kaotada ning režiimil piiratumad võimalused nende lähedastele ebameeldivusi valmistada, siis oli vallalistel

⁵⁹ Priit Männiku suulised mälestused (intervjuu 2012. a.).

Autor on seoses delikaatsete isikuandmete võimaliku riivega piirdunud isiku perekonnanime initsiaali väljatoomisega.

⁶⁰ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 1941, l. 148: ENSV Ametiühingute Nõukogu sekretär J. Ulfsak Viru hotelli direktorile A. Šokmanile, 31.05.1978.

⁶¹ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 1941, l. 149: A. Šokman J. Ulfsakile, 19.06.1978.

⁶² Autor on seoses delikaatsete isikuandmete võimaliku riivega piirdunud isiku perekonnanime initsiaali väljatoomisega.

⁶³ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 1619, l. 61: ENSV Ametiühingute Nõukogu sekretär J. Ulfsak Tartu linna ehitus- ja remondivalitsuse juhatajale sm. J. Ellermaale, 14.06.1976.

⁶⁴ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 2157, l. 110: Väljavõtte komisjoni protokollist seoses tollireeglite rikkumise arutamise kohta Järve kaevuri G. L-i osas sõidul Soome, 08.09.1980; f. R-1040, n. 13, s. 1941, l. 157: Trükikoda „Ühiselu“ direktor Tallinna Tollimeti ülemale sm. Arusaarele ja ENSV Ametiühingute Nõukogu esimehele sm. Lentsmannile, 21.07.1978.

⁶⁵ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 1619, l. 12: ENSV Ametiühingute Nõukogu otsus nr. 80-5, 08.01.1976.

turistina Läände sõitmine äärmiselt raskendatud.⁶⁶

Nii näiteks pöördus murelik naiskodanik selles küsimuses otse ENSV Ametiühingute Nõukogu poole: „K. a. 19. jaanuaril teatas mulle a/ü kohaliku komitee esimees Paul Kelmsaar, et sõita saab ainult üks ja selleks on T. Kippasto, mina olen arvatud reservi, sest mul ei ole perekonda. Küsimuse peale, kes taolise otsuse langetas vastas ta põiklevalt ja ebamääraselt. Avaldasin sellise otsuse puhul protesti, kuna sain ju a/ü kohaliku komitee koosolekul häälteenamuse. Olen a/ü liige 1953. a., s. o. samast aastast, mil asusin pärast keskkooli lõpetamist tööle. Kas mul ei ole tõesti õigust osa võtta turismireisist välismaale, sellepärast, et mul ei ole olnud võimalik seni luua perekonda. Palun selgitada mulle, kas see, et olen vallaline on põhjuseks, et ma ei võiks turistina välismaale sõita.“⁶⁷

Talle saabus bürokraatlik ning otsuse tagamaid mitte avav vastus: „Turismigrupi lõpliku koosseisu määras kindlaks Eesti NSV Ametiühingute Nõukogu. See, et Teie olete vallaline, ei ole ekskursioonile mittesõidu põhjuseks.“⁶⁸

5) **Tervislik seisund.** Rasedatel naistel, vanadel inimestel, kroonilistel haigetel, vigastel ning puudega isikutel oli väga raskendatud välismaale sõitmine – salajaste eriinstruktsioonidega keelati invaliidistunud Nõukogude kodanike turismireisid Läände, sest välismaailm pidi nägema, et nõukogude inimene on tugev ja reibas.⁶⁹

1970. aastal märkis ENSV Pimedate Ühingu oma kirjas ENSV Ametiühingute

Nõukogu esimehele järgmist: „Seoses 1967. aastal Eesti NSV-s toimunud Soome ja Eesti NSV pimedate sõpruskohtumisega kergetõustikus, ujumises ning males on Soome Pimedate Keskliit pöördunud mitmel korral Eesti NSV Pimedate Ühingu poole kutsega võtta osa samalaadsest spordivõistlustest Soomes. Antud küsimuses on Eesti NSV Pimedate Ühingu pöördunud korduvalt kompetentsete vabariiklike organite poole, kuid senini ei ole leitud võimalusi meie pimedate saatmiseks Soome toimunud sõprusvõistlustele.“⁷⁰ Ametiühingute nõukogu esimehe vastuskiri oli lühike ja lakooniliselt eitav ning keeldumise tegelikke põhjusi varjav: „Teie soovi pole võimalik rahuldada, kuna turismituusikud Soome 1970. aastaks on juba ametiühingute vabariiklike komiteede vahel jaotatud.“⁷¹

Eelnimetatud kategooriasse kuuluvate isikute turismigrupist väljaarvamise pidi esmajoones tagama kohustuslik tervisetõend. Nagu selgub, polnud see alati siiski piisav garantiid. NSVL-i ametiühingute kesknõukogu pidi oma piirkondlikele organisatsioonidele seda tõsisasja meelde tuletama: „Kesknõukogu peab vajalikuks teid teavitada sellest, et 1957. aastal esines korduvalt juhtumeid, kus nõukogude turistide hulgas sõitis välismaale kõrges eas isikuid (vanem kui 60 aastat), rasedaid naisi, tõsiste südamehaiguste all kannatavaid isikuid ning teisi haigeid, mis on turismil ja pikkadel sõitudel, eriti autobussides, vastunäidustatud. Vähe polnud juhuseid, kui üksikuid isikuid paigutati asukohamaal haiglasse [– –] Soovitame mitte lubada välisreisidele isikuid, kes pole selleks füüsiliselt kõlblikud.“⁷²

⁶⁶ C. Lynch. The C.I Desk. FBI and CIA Counterintelligence as seen from my cubicle. Dog Ear Publishing, Indianapolis, 2009, lk. 110; M. Graf. Kalevipoja kojutulek, lk. 152.

⁶⁷ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 876, l. 56–58: Laine M. ENSV Ametiühingute Nõukogu esimehele P. Neerotile, 01.02.1970.

⁶⁸ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 876, l. 59: ENSV Ametiühingute Nõukogu väliturismi osakonna juhataja E. Vatsar Laine M.-le., 05.02.1970.

⁶⁹ M. Graf. Kalevipoja kojutulek, lk. 122; Oleksiy D. Popovi ettekanne „A small Soviet Tourist in a big World: Mission, Illusion, Discoveries“ konverentsil „East-West Cultural Exchanges and the Cold War“, 14.–16.06.2012, Jyväskylä.

⁷⁰ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 876, l. 48: ENSV Pimedate Ühingu keskjuhatause presiidiumi esimees A. Kolberg P. Neerotile, 16.01.1970.

⁷¹ Samas, l. 49.

⁷² ERA, f. R-1040, n. 5, s. 188, l. 143: NSVL-i ametiühingute kesknõukogu turismi-ekskursiooni valitsuse kiri piirkondlikele ametiühingute nõukogudele, 24.02.1958.

Rasedate naiste puhul kartis Nõukogude võim, et nad võivad reisil sünnitada, mis tähendab, et riik pidanuks kandma arstiabikulud valuutas. Kapitalistlikusse Läände või sotsialistlikusse Ida-Euroopasse reisivatele Nõukogude turistidele polnud ette nähtud mingit reisi- või ravikindlustust.⁷³ Ravikindlustuse rolli täitis tervisetöend.

Tundub, et eelnimetatud „riskikategooriasse“ kuuluvate isikute puhul olid kõige paremad väljavaated välistuusiku saamiseks siiski pensionäridel, sest nende arvamine turismigrupi koosseisu sõltus tervislikust seisukorrast ning ühiskondlikust aktiivsusest. Nii märkis ENSV Ametiühingute Nõukogu väliturismi osakond oma vastuskirjas selttimees Kärnerile, et „pensionärid saavad turismituusikud välisriikidesse ainult oma endise töökoha ametiühinguorganisatsiooni kaudu ja seda juhul, kui nende tervislik seisund võimaldab võtta osa turismimatkast, milline nõuab küllaltki suuri füüsilisi jõupingutusi, ning pensionil olles võtavad osa ühiskondlikust tööst ja kollektiivi elust oma endises töökohas.“⁷⁴ 1976. aastal sõitis turistina välismaale kokku 24 ENSV pensionäri, neist 3 kapitalistlikesse riikidesse; 1977. aastal 20 pensionäri, neist 6 Läände.⁷⁵

Pärast välissõidu kandidaatide kinnitamisest töökohal liikus otsustusprotsess edasi järgmisele tasandile. Kokku tuli läbida viis tasandit, kus uus tasand võis korrigeerida (isikute eemaldamine nimekirjast ja nende asendamine uutega) eelmise poolt kinnitatud nimekirja:

- 1) kohalik – töökoht, rajoonikomitee;
- 2) vabariiklik 1. – ENSV Ametiühingute Nõukogu;
- 3) vabariiklik 2. – ENSV Siseministeerium;
- 4) vabariiklik 3. – ENSV KGB (otsustav);
- 5) vabariiklik 4. – EKP KK väljasõidukomisjon.

Kohapeal koostatud dokumendid koos kandidaatide nimekirjadega edastati ENSV Ametiühingute Nõukogule Tallinnasse, kes pärast tutvumist ning vajadusel korrektuuride tegemist suunas need siseministeeriumi viisade ja välismaa kodanike registreerimise osakonna (OVIR) ülemale.⁷⁶ OVIR-i kaudu toimus formaalselt ja avalikult väljasõidu taotlemine ning välispasside vormistamine. OVIR saatis dokumendid edasi ENSV KGB-le. KGB tegi tänapäeva mõistes isiku taustakontrolli selgitamiseks välja, kas kodanik on nõukogudevastane, omab sidemeid nõukogudevastaste isikute või organisatsioonidega Eestis või välismaal ning kas luure (vastuluure) saab teda kasutada oma eesmärkidel välismaal.⁷⁷

Iga väljasõitu taotleva inimese kohta avati kaks väljasõidutoimikut,⁷⁸ üks OVIR-is ja teine ENSV KGB-s. Kui esimene sisaldas peamiselt üldiseloomuga dokumente (ankeet, iseloomustused, õiendid, vahel ka mõned väljavõtted julgeolekuga peetud kirjavahetusest), siis julgeolekutoimik sisaldas konkreetseid andmeid isiku lojaalsuskontrolli kohta, kusjuures iga taotleja puhul koostati salajane iseloomustus ühe-kahe teda isiklikult tundva KGB usaldusisiku (allika) või

⁷³ Aili Arelaid-Tarti suulised mälestused (intervjuu 2012).

⁷⁴ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 1619, l. 94: ENSV Ametiühingute Nõukogu väliturismiosakonna vastused sm-te Rossi, Malkeni, Kajari, Reimanni ja teiste kirjadele, dateerimata.

⁷⁵ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 1619, l. 104: ENSV Ametiühingute Nõukogu sekretär J. Ulfsak V. Barbinile, 24.12.1976; f. R-1040, n. 13, s. 1775, l. 125: ENSV Ametiühingute Nõukogu sekretär J. Ulfsak V. Barbinile, 08.12.1977.

⁷⁶ ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 570, l. 10: ENSV Ametiühingute Nõukogu sekretär Juhan Ulfsak Rein Pollimannile, 26.12.1973. Pikka aega oli kohaliku OVIR-i ülemaks (1969–1975) miilitsa alampolkovnik Rein Pollimann, tema kohustused võttis üle miilitsa alampolkovnik Arnold Vähi. Mõlemad mehed olid enne OVIR-ga liitumist töötanud parteilistel ametikohtadel ning neil puudus varasem miilitsatöö (operatiivtöö) kogemus. Pärast OVIR-i juhi kohalt vabastamist jäi Pollimann edasi tööle ENSV Siseministeeriumisse ning siirdus sealt pensionile 1991. aasta suvel – ERAF, f. 10SM, n. 1, s. 4234: Rein Pollimanni isikutoimik; ERAF, f. 1, n. 6, s. 14632: Arnold Vähi isikutoimik.

⁷⁷ T. Made. Valitsejate vastu. Argo, Tallinn, 2013, lk. 342; M. Graf. Kalevipoja kojutulek, lk. 152.

⁷⁸ Toimikuisse õmmeldi käsitsi, niidi ja nõelaga kokku kõik vajalikud dokumendid ning kui inimene sõitis välismaale teist või kolmandat korda, harutati kaust lahti, lisati uued paberid ja toimik õmmeldi uuesti kokku. – K. Muuli. Üle piiri. – Postimees, 24.05.2014, lk. 12.

agendi poolt (KGB vastuluure osakonna või jaoskonna juhtisiku töökohal).⁷⁹ Lisaks sellele tegi julgeolek isiku kohta päringu ENSV Riiklikusse Keskarhiivi ning perekonnaseisuaktide büroosse⁸⁰ kontrollimaks sõita soovija ankeedi vastavust KGB käsutuses olevate andmetega isiku tegevuse kohta Eesti Vabariigi ajal ning Saksa okupatsiooni perioodil. Erinevuste ilmnemisel tõkestas julgeolek väljasõidu.⁸¹ KGB otsustas, kes sõidab välismaale ja kes mitte.

Ametlikult oli kõrgeimaks otsustavaks instantsiks EKP KK juures asuv väljasõidukomisjon, mis võis muidugi KGB pakutud otsust muuta, kuid tegi seda väga harvadel juhtudel. Polnud välistatud ka olukorrad, kus ENSV KGB võis väljasõidukomisjonist mööda minna, kui asjaga oli väga kiire või kui teati, et komisjon on vastu, kuid sõidutaotlejal on häid sidemeid Moskva keskparaadis. Väljasõidukomisjoni esimeheks oli EKP Keskkomitee ideoloogiasekretär, selle koosseisu kuulusid veel välisministeeriumi, ametiühingute nõukogu, komsomoli keskkomitee ja VEKSA esindajad.⁸²

Pärast otsuse langetamist saabus isikule OVIR-ilt kas nõusolek või äraütlemine välisõidu osas, mingeid lisaselgitusi ei antud.⁸³

Välisustusikust ilmajäämist võib võrrelda isikliku tragöödiaga ning see tekitas „kaotajates“ pahameelt ja tõsist kadedust „võitjate“ suhtes: „Õhtul sain teada, et tuusik on määratud a/ü komitee liikmele, A. Lettnerile [– – –] Olen Isamaasõja veteran. Kahjuks ei ole tehase juhtkonnas endiseid rindemehi. Vist selle pärast ei peeta ka tehases sõjaveteranidest selliselt lugu, kui teistes tehastes-asutustes, kuidas muidu võiks tekkida olukord, et mehel, kes on sõdinud meie vastu, on eelisolukord tuusiku määramisel. Möödunud

sõda oli selleks liiga ränk, et seda unustada. Senini ei ole ma a/ü muid soodustusi saanud, kui pioneerilaagri tuusiku tütrele.“⁸⁴

Osad välisreisist ilma jäänud isikud püüdsid viimase õlekõrrena kasutada tagaust ja hankida tuusik otse ametiühingute nõukogu juhtkonnalt. Kuna turismituusikud olid vastavalt aastaplaanile asutuste vahel juba ära jaotatud, anti neile ja paljudele teistele kodanikele sarnane, sisuliselt eitav vastus:

„Palun, kas võite öelda, kuidas on võimalik sõita turismireisiga Soome. Ikka on nii raske pääseda [– – –] Kas üldse tasub seda asja algatada või peab olema „kassi“ kannatus enne kui saab. Olen ajanud turismireisi asja juba 3 aastat, aga tulemusi ei anna. Päril pensioni eal ehk saab kui nii raske on see asi. Ehk on mõnel grupil mõni vaba koht.“⁸⁵

„Vastuseks Teie kirjale teatame, et ekskursioonide küsimuses välismaale, sealhulgas ka Soome, tuleb Teil pöörduda oma kohaliku ametiühinguorganisatsiooni kaudu Kohaliku Tööstuse ja Kommunaalelukondlike Ettevõtete Töölise Ametiühingu Vabariikliku Komitee poole.“⁸⁶

Viibimine Soomes ja julgeolekukaalutlused

Enamik Nõukogude turistide käitus Soomes eeskujulikult ning nendega probleeme ei esinenud. Seda tingisid mitmed asjaolud ja tegurid, millest olulisematena võib välja tuua:

1) kandidaatide eelnev valikuprotseduur: varasemalt sai välja toodud, et välisriike (sh. Soomet) külastasid esmajoones isikud, kes kuulusid kõrgemasse sotsiaalsesse klassi, omasid vajalikke tutvusi ning olid poliitiliselt usaldusväärsed. Välisustusiku saamine oli märk isiku privilegeeritud staatusest nõuko-

⁷⁹ T. Made. Valitsejate vastu, lk. 344; J. Pihlau. Eestlaste põgenemised Läände: ärahüppajad I. – Tuna 2003, nr. 1, lk. 91; ERAF, f. 136SM, n. 1, s. 3144, l. 51: KGB 7. osakonna allikate iseloomustus V. Kallase kohta, 04.10.1967.

⁸⁰ ERAF, f. 136SM, n. 1, s. 3144, l. 7: KGB ENSV Riikliku Keskarhiivi direktorile, 21.06.1967; l. 53: ENSV KGB ENSV Vabariikliku Perekonnaseisuaktide Büroo juhatajale, 18.10.1967.

⁸¹ M. Graf. Kalevipoja kojutulek, lk. 153.

⁸² T. Made. Valitsejate vastu, lk. 343–344.

⁸³ J. Pihlau. Eestlaste põgenemised Läände: ärahüppajad I, lk. 91.

⁸⁴ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 1341, l. 157: E. Vilmari avaldus Tallinna linna elamute valitsuse juhatajale, 05.11.1974.

⁸⁵ Samas, l. 69: Tartu kommunaalettevõtete kombinadi töötaja Aide R seltsimees Neerotile, 15.02.1970.

⁸⁶ Samas, l. 70: E. Vatsar Aide R-le, 25.02.1970.

gude ühiskonnas ning režiimi usalduse kaotusega ei tahtnud keegi riskeerida;

2) sisemine enesedistsipliin – probleemide korral tekkisid turistil pahandused töökohal ning välisriigis patustanu võis tulevikus pikaks ajaks kõrgelt hinnatud välistuusikust ilma jääda. See sundis ja motiveeris inimesi sisemiselt;⁸⁷

3) väline distsipliin – iga turismigrupiga sõitis alati kaasa KGB informaatoreid või agente, kelle ülesandeks oli turistide käitumist ja liikumist silmas pidada. Lisaks koputajale vastutas grupi korrektse käitumise eest grupijuht, kes pidi pärast reisilt naasmist kirjutama ametliku raporti ning andma selles hinnangu turistide käitumisele välismaal. Mõne isiku negatiivne esiletõõtmine tähendas talle hili-semaid probleeme töökohal;

4) ärahüppamine Soomes turismigrupi koosseisust ei taganud pääsu vabasse maailma – Soome andis kõik põgenikud ja pagulased välja NSVL-ile. President Urho Kaleva Kekkonen hoidis Nõukogude ärahüppajate suhtes jäika positsiooni: ükski ärahüppaja ei tohtinud Soome ja Nõukogude Liidu suhteid nõrgendada ega ohtu seada. Nõukogude rahvuste (sealhulgas eestlaste) võimalused Soomes elamisloa või varjupaiga saamiseks olid olematud.⁸⁸ Ainuke võimalus oli kasutada Soomet transiitmaana pääsuks Rootsi ning paluda seal poliitilist varjupaika. Soomes seda teha oleks olnud mõeldamatu, sest hoolimata kõigi rahvusvaheliste konventsioonidega ühinemisest oli Soomel omakorda salalepe NSVL-ga, mis nägi ette sealt Läände põge-

nenud isikute väljaandmist ja tagasisaatmist.⁸⁹

Aastast 1952 puudus Soome ja Rootsi vahelisel riigipiiril passikontroll.⁹⁰ Siirdumine Rootsi oli aga raske ülesanne, sest nõudis soomlastega eelnevaid kontakte, kohalike abi ning nendepoolset rahalist ja logistilist toe-tust (laeva või rongipileti hankimine Rootsi, uued riided, isiku varjamine).

1984. aastal turistina Soome kaudu Rootsi põgenenud Valdo Randpere meenutab: „Kuna valuutat sai kaasa vahetada täpselt nii palju või pigem nii vähe, et kõige odavamalt laevapiletit Rootsi selle raha eest ei saanud, siis palusin abi ühelt Seppolt, kellega olin tutvunud Tallinnas.“⁹¹ Seppo andis laevapileti ostuks raha. Paljudel teistel potentsiaalsetel ülehüppajatel puudus kohapeal aga seesugune tugi ning närviliselt käituv, halvasti soome keelt rääkiv ja ebasoomlaslikult riidetatud isik oleks kiiresti pälvinud politsei ja piirivalve tähelepanu. Erinevalt sõjajärgsest Ida-Saksamaast, kus tegutsesid organiseeritud vahendajad ja grupeeringud idasakslaste Läände toimetamiseks, Soomes külma sõja perioodil midagi seesugust teadaolevalt ei eksisteerinud.⁹² Põgenemiseks kohalike toe-tuse hankimine oli Nõukogude turistile väga keerukas, kui mitte võimatu (ajaliselt tihe päevakava, grupiliikmete jälgimine, kohalike umbusk, keelebarjäär jm. asjaolud). Pealegi käsitleti Nõukogude seadusandluses välismaal ärahüppamist „eriti ohtliku riikliku kuriteona“ (võrdsustatud kodumaa reetmisesega vastavalt ENSV kriminaalkodeksi §62 järgi),⁹³ mida karistati 10–15-aastase vaba-

⁸⁷ B. Tondera. Der sowjetische Tourismus, lk. 56.

⁸⁸ J. Pekkarinen; J. Pohjonen. Läbi Soome kadalipu. Inimeste väljaandmised Nõukogude Liidule 1944–1981. Tänapäev, Tallinn, 2008, lk. 219; 240.

⁸⁹ V. Randpere. Roostes kaastunne ei tohi olla diagnoos meie rahvale. – Postimees, 23.05.2015, lk. 5.

⁹⁰ J. Vedsted-Hansen. Abolition of border controls within the Nordic Region and security of residence in Denmark. – E. Guild and P. Minderhoud (eds.). Security of Residence and Expulsion. Protection of Aliens in Europe. Kluwer Law International, Hague, 2001, lk. 91–102.

⁹¹ V. Randpere. Roostes kaastunne ei tohi olla diagnoos.

⁹² The Soviet Border is a Sensitive Place for Finns – The Hour. Home/Town, lk. 18 (02.09.1983).

⁹³ 1961. aastal kinnitatud ENSV kriminaalkodeksi alusel karistati tegu vabadusekaotusega kümnest kuni viieteistkümnelt aastani ühes vara konfiskeerimise ja asumisele saatmisega kahest kuni viie aastani või ilma asumisele saatmiseta, või surmanuhtlusega (mahalaskmine) ühes vara konfiskeerimisega (tulenevalt ENSV Krk. §22 erakordne karistus – surmanuhtlus). – ERA, f. R-1945, n. 1, s. 767, l. 40; 81; ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadluse projekt „Eesti NSV kriminaalkodeksi“ muutmise kohta, 24.03.1970; f. R-1945, n. 1, s. 515, l. 5; ENSV kriminaalkohtu järelevalve osakonna ülem B. Heiman ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitjale A. Ansbergile, 24.01.1967.

duskaotusega koos vara konfiskeerimisega või surmanuhtlusega), ning kodumaale jäänud ärähüppaja lähedased oleksid sattunud riigiorganite otsese või kaudse surve alla⁹⁴ (ülekuulamised, läbiotsimised, erakirjavahe-tuse konfiskeerimine jt. vahendid).⁹⁵

Perioodil 1955–1980 põgenes Soome kaudu Rootsi kokku viis eestlast, kellest kolm olid turistid:

1) Tallinna juvelitehase hõoveldaja Vello Kallas⁹⁶ (1942–2013) – põgenes 1967. aastal turismigrupi koosseisust Rootsi;⁹⁷

2) ENSV Põllumajandusministeeriumi töökaitse ja ohutustehnika osakonna vaneminsener Gustav Laats – põgenes 1969. aasta septembris turismigrupi koosseisust Rootsi;⁹⁸

3) ETV teleoperaator Tiit Lepp (s. 1951) – põgenes 1978. aasta veebruaris turismigrupi koosseisust Rootsi.⁹⁹

Hoolimata kontrollist ning informaatorite olemasolust polnud turistide liikumine ja tegevus Soomes viibimise ajal siiski täielikult pärsitud. Õhtuti, kui oli vaba aeg, käidi linna peal, kuid mitte kõik turistid ei osanud vaba aega „eeskujulikult sisustada“, külastades hoopis striiptiisi ja pornokino.¹⁰⁰

Osade Soomet külastavate eesti turisti-dega püüdsid kohapeal kohtuda nende välismaal elavad sõbrad ja sugulased, kes olid selleks puhuks eraldi Soome sõitnud. Lähedastega kohtumiseks ja nendega koos aja veetmiseks väljaspool turismigrupi ning ametlikku programmi oli vaja grupijuhhi heakskiitu. Ühelt poolt võis lähedastega kohtumine väljaspool gruppi (ja seega väljaspool ametlikku

kontrolli) kätkeada endas potentsiaalset ohtu (vaba infovahetus, asjade üleandmine, kuid välistada ei saanud ka põgenemise ettevalmistamist) ning võis hiljem panna grupijuhhi/informaatori löögi alla.

Teiselt poolt võinuks avalik kohtumise keelamine kaasa tuua poliitiliselt ebamugava olukorra ning kohtumise lootuses Soome sõitnud lähedased (sh. väliseestlased) oleksid oma pahameele välja valanud kodumaa ajakirjanduses, mis võinuks kujutada NSVL-i inimvaenuliku režiimina. Kuid just sellise kuvandi tekkimist soovis NSVL rahvusvahelisel foonil vältida ning turistide ülesandeks oli edendada NSVL-i uut positiivset kuvandit. Väljavõte grupijuhhi aruandest: „[– –] turist Guido Neumann kohtas Helsingis oma venda ja üht koolivenda, kes tavaliselt elavad Rootsis. Sm. Neumann tuli nendega koos rühma peatuskohta hotellis „Ursula“ ja palus luba linna minekuks, et oma külalistega vestelda [– –] Ühiselt jõudsime otsusele, et kuna sm. Neumann on NLKP liige ja niigi juba vestelnud oma külalistega ilma minu teadmata, siis pole põhjust temale ka edaspidist vestlust keelata. Meie keeldumise puhul oleks sm. Neumanni külalised, kes elavad Rootsis, hakanud pagulaseestlaste hulgas levitama jutte, et tahtsime vennaga kokku saada, saimegi salaja kokku, kuid avalikku kokkusaamist meile ei lubatud. Sm. Neumann tuli hotelli tagasi temale määratud ajal.“¹⁰¹

Teine ENSV grupijuhhi jõudis samale järeldusele: „20. juunil 1976 kohtus Helsingis

⁹⁴ V. Krasnov. Soviet defectors. The KGB wanted List. Hoover Institution Press, Stanford, 1985, lk. 323.

⁹⁵ Vaata nt.: ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 29033, l. 13: Posti- ja telegraafilise korrespondentsi arestimise ja võetuse määrus, 25.09.1969 (KGB Gustav Laatsi kriminaalasja kontroll-järelevalve toimik); l. 15: läbiotsimise määrus, 25.09.1969.

⁹⁶ ERAF, f. 136SM, n. 1, s. 3144, l. 3: V. Kallase iseloomustus-soovitus tema KGB väljasõidutoimikus, 20.03.1967.

⁹⁷ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 689, l. 1: ENSV Ametiühingute Nõukogu esimees P. Neerot EKP KK-le, 04.01.1968.

⁹⁸ ERAF, f. 136SM, n. 1, s. 5742, l. 4: G. Laatsi iseloomustus-soovitus tema KGB väljasõidutoimikus, 07.07.1969. 15. septembril algatati KGB-s Laatsi suhtes kriminaalasi. – ERAF, f. 129, n. 1, s. 29033, l. 1: kriminaalasja algatamise ja menetluse võtmise määrus, 15.09.1969. Laats oli ühtlasi Tallinna miilitsa agent, töötades Männikul kuritegeliku elemendiga.

⁹⁹ ERAF, f. 130SM, n. 1, s. 6817, l. 2: KGB otsus kriminaalasja algatamiseks Tiit Lepa suhtes, 14.03.1978. 16. märtsil toimus perekond Lepa Tallinna kodu läbiotsimine. Tiit Lepp oli varem töötanud Inturisti juures ning valdas soome ja saksa keelt.

¹⁰⁰ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 1944, l. 79: Grupijuhhi E. Eeneva aruanne sõidust Soome, 26.05.1978.

¹⁰¹ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 257, l. 43–44: Grupijuhhi (nimi teadmata) aruanne sõidust Soome, 26.12.1960.

V. Talomaa oma vennaga, kes oli spetsiaalselt selleks puhuks Rootsist kohale sõitnud ja kolme päeva jooksul elas ühes Helsingi hotellis. Talomaa sõnade kohaselt oli tema viibinud Nõukogude Liidus arhitektide delegatsiooni koosseisus [– –] minu arvates annab tema kohtumine vennaga soovitud tulemuse.¹⁰²

Soomes viibimise ajal oli väga levinud viinaga äritsemine, ja sellega tegelesid ka grupijuhid ning KGB informaadid – viimased neid episoodide oma salajastes ettekannetes ei maininud ning jätsid mainimata ka teiste turismigrupi liikmete äritegevused mustal turul, sest vastasel korral oleks nende endi tegevuse kohta esitatud kaebus. Viina kõrval müüdi ka vene samovare,¹⁰³ kalamarja,¹⁰⁴ kilukonserve ning grammofooniplaate: „Viibisin 9.–14. juulini Soomes turismireisil. Enne Tallinnast lahkumist tutvustati mind tollieeskirjadega. Peale turismireisil vajalike riietusesemete võtsin kaasa veel 5 karpi kilu ja 12 grammofoni plaati Eesti lastelauludega. Esialselt suveniiridena mõeldud esemetega talitasin aga mitte turistile vastava väärikusega – 5 karpi kilu ostis minult Lahti hotelli toateenindaja [– –] Grammofoni plaatidega talitasin samuti vääritult – pakkusin neid kaupluses, kus neid müüdi.“¹⁰⁵

Eesti turistide üheks peamiseks huviks Soomes oli kaasa vahetatud väikeste valuutavarude suurendamine, et selle eest kaupa osta. Nõukogude turistidel tohtis välismaal olla rangelt piiratud kogus valuutat ning Soome reisivad isikud said kaasa vahetada 24–32 Soome marka.¹⁰⁶ Tegemist oli väga väikese summaga ning Nõukogude turist

pidi nutikust üles näitama leidmaks teisi teid Soome markade hankimiseks. Turistid kasutasid järgnevaid viise:

1) müüa võimalikult kallilt kaks pudelit viina;

2) viia salaja üle Nõukogude piiri Soome lubatust rohkem viina: see oli riskantne ettevõtmine, sest Nõukogude ja/või Soome toll võisid selle avastada;¹⁰⁷

3) püüda prostitutsiooniga lisaraha teenida. Arhiiviallikes leidub selle kohta üksikuid vihjeid. 1973. aastal pidas üks grupijuht vajalikuks oma aruandes eraldi rõhutada, et „naised näitasid üles mõningast huvi poodide osas. Amoraalset käitumist mitte mingisugust ei esinenud.“¹⁰⁸ 1980. aastal valmistas grupijuhile pahameelt Maie K ebamoraalne käitumine: isik kohtus keskealise mehega, kelle nime ega aadressi grupijuhile ei öeldud. Maie K veetis meessoost isikuga pidevalt aega ning ärasõidu päeval märgati tema seljas uut nahkmantlit orienteeruva hinnaga 600–800 marka. Lisaks sellele avastas Nõukogude toll naise asjade hulgast maki.¹⁰⁹

Soomes kauplemisel pidid Nõukogude turistid silmas pidama kahte reeglit. Esiteks tuli kõik Soome margad ära kulutada, sest välisvaluuta import ja omamine oli NSVL-is keelatud ja seadusega karistatav. Teiseks otsisid Nõukogude tolliametnikud naasvate turistide kohvrid läbi ning esemed, mida seal eelnevalt ei olnud, konfiskeeriti, isikut trahviti ning tema ülemusi informeeriti reeglite rikkumisest. Komplikatsoonide vältimiseks pidid turistid eelnevalt kaubad ja raha ära peitma või tolliametnikule pistist pakkuma.¹¹⁰ Soomet külastanud Eesti turistid meenutavad, kuidas sõbrad ja kolleegid andsid neile

¹⁰² ERA, f. R-1040, n. 13, s. 1622, l. 57: Grupijuh E. Vatsari aruanne sõidust Soome, 24.06.1976.

¹⁰³ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 780, l. 131: Grupijuh V. Vimbergi aruanne sõidust Soome, dateerimata.

¹⁰⁴ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 1944, l. 143: Grupijuh A. Saare aruanne sõidust Soome, 05.10.1978. Kalamarja viidi salaja üle ka näiteks tennisevallidesse peidetuna. – Kulle Raigi suulised mälestused (intervjuu 2016. a.).

¹⁰⁵ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 1484, l. 109: V. Kukermani seletuskiri, 10.11.1975.

¹⁰⁶ Oleksiy D. Popovi ettekanne.

¹⁰⁷ 1977. aasta juulis üritas Soome reisiv Heino A. salaja üle piiri toimetada 10 pudelit lauaviina, kuid jäi Nõukogude tollis vahele ning eemaldati reisijate nimekirjast. – ERA, f. R-1040, n. 13, s. 1778, l. 83: Grupijuh A. Mürsepa aruanne sõidust Soome, 28.07.1977.

¹⁰⁸ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 1234, l. 144: Grupijuh H. Lesseri aruanne sõidust Soome, 07.09.1973.

¹⁰⁹ ERA, f. R-1040, n. 13, s. 2160, pagineerimata: Grupijuh O. Eitsi aruanne sõidust Soome, 15.09.1980.

¹¹⁰ Priit Männiku mälestused.

enne reisi nõu ostetud riideid ühe päeva seljas kanda ning siis musta pesu hulka panna.¹¹¹

Kokkuvõte

Aastatel 1955–1980 külastas ametiühingute liinis Soomet kokku üle 9500 ENSV turisti. Üle poole kõikidesse kapitalistlikesse riikidesse siirdunud ENSV turistidest reisis vaadeldaval perioodil just Soome. Turismigrupid koosnesid valdavalt suurema sissetuleku ning kõrgemasse sotsiaalsesse klassi kuuluvate eluvaldkondade esindajatest. Töölisklassi ja kolhoosnike osa jäi väheseks. Turismigruppide elitaarne iseloom tulenes erinevatest põhjustest, kuid üks olulisemaid mõjufaktoreid oli asjaolu, et välismaale siirdunud turistidelt oodati usutava ja positiivse propaganda tegemist NSVL-i ametlikus vaimus. Režiim kartis, et töölised ja/või kolhoosnikud võivad sellise ülesande täitmisel hätta jääda ning pole võimalised välisriigi auditooriumile usutavalt mõjuma.

Turismigrupi koosseisu arvamise eelduseks oli välistuusiku saamine, mis jagati välja ametiühingute liinis. Tuusiku saamiseks tuli välismaale kandideerijal läbida pikk protsess: paberite vormistamine ja kandidaatide kinnitamine toimus formaalselt küll viiel erineval tasandil, kuid sisuliselt jäi otsustav sõna lõpuks ikkagi KGB-le.

Välistuusikust ilmajäämist peeti indiviidi tasandil tõeliseks isiklikuks tragöödiaks, millest Nõukogude režiim oli hästi teadlik ning kasutas tuusikut kui vahendit poliitilise lojaalsuse loomiseks. Tuusikuid oli kordades vähem kui piiri taha sõita soovijaid.

Soome sobis väliturismi sihtkohana suurepäraselt, sest erinevalt ülejäänud kapitalistlikest lääneriikidest ei pakkunud Soome idast pärit ülehüppajatele poliitilist varjupaika ning andis kinnikukkunud põgenikud välja NSVL-le. Seepärast oli ainsaks võimaluseks kasutada Soomet transiitterritoriumina liikumiseks Rootsi, kus paluda poliitilist varjupaika. Erinevalt Soomest ei tagastanud

Rootsi põgenikke NSVL-le. Turismigrupi koosseisust Soome kaudu Rootsi põgenemine oli keerukas, aastail 1955–1980 õnnestus see ettevõtmine kokku ainult kolmel ENSV turistil.

Enamik eestlasi püüdis Soomes kohapeal turustada kaasa võetud viina või hankida muul viisil Soome marku Lääne toodangu ostmiseks, millest oli kodumaal karjув puudus. Kes tollireeglite rikkumisega vahele jäi, pidi arvestama lisaks probleemidele töökohtal ka asjaoluga, et mitmeks aastaks võidakse keelata sõit turismigrupi koosseisus välismaale.

Oliver Pagel

(1984), doktorant,
Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut,
Jakobi 2, 51003 Tartu,
oliver.pagel@ut.ee

¹¹¹ Aili Aarelaid-Tarti mälestused.